

FERENCZI ATTILA
PALINURUS

Az *Aeneis* Palinurus-története mindig is a Vergilius-filológia egyik sokat vitatott témája volt. Az ötödik ének végén az elbeszélő mondja el, hogyan lelte halálát Aeneas hajójának kormányosa, Palinurus (5, 835-871), a hatodik énekben pedig maga a hős beszéli el saját történetét (6, 337-383). A két beszámoló azonban több ponton is lényegesen különbözik egymástól. Az ötödik énekben, mielőtt a trójai hajóraj elérné hétéves utazása végállomását, Itália partjait, az utolsó tengeren töltött éjszakán Somnus, az álom isteni megtestesülése száll le a derült éjszakai égből, és odalép Palinurushoz egyik hajóstársa, Phorbas képében. Arra biztatja a kormányost, hogy térjen bátran nyugovóra, hiszen olyan tiszta az ég, és olyan nyugodt az időjárás, hogy ő (azaz Phorbas) is biztonságosan tudja irányítani a hajót, nem kell hozzá Palinurus különleges szakértelme. Palinurus nemcsak visszautasítja ezt az ajánlatot, hanem ki is oktatja Phorbas/Somnust, a tenger kiszámíthatatlan természetéről és saját felelősségéről (5, 484–51):

*mene salis placidi vultum fluctusque quietos
ignorare iubes? mene huic confidere monstro?
Aenean credam (quid enim?) fallacibus auris
et caeli totiens deceptus fraude sereni?*

Somnus ekkor felfedi valódi isteni alakját, meghinti Palinurus szemét a Léthé vizéből merített harmattal, s így a kormányos azonnal el is alszik, és álmában a habok közé zuhan (5, 857–60):

*vix primos inopina quies laxaverat artus,
et super incumbens cum puppis parte revulsa
cumque gubernaculo liquidas proiecit in undas
praecipitem ac socios nequiquam saepe vocantem...*

A hatodik énekben Palinurus árnya az első, akivel szembetalálja magát Aeneas. Mind az elbeszélő szavaiban, mind a halott kormányos beszámolójában több olyan elemet is találunk, ami nem egyeztethető össze az előző ének végén olvasottakkal, pedig folyamatosan olvasva a szöveget a két részletet mindössze alig több mint 300 sor választja el egymástól (6, 337–47)!

*Ecce gubernator sese Palinurus agebat,
qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
exciderat puppi mediis effusus in undis.
hunc ubi vix multa maestum cognovit in umbra,
sic prior adloquitur: „quis te, Palinure, deorum
eripuit nobis medioque sub aequore mersit?
dic age. namque mihi, fallax haud ante repertus,
hoc uno responso animum delusit Apollo,
qui fore te ponto incolumem finisque caneat
venturum Ausonios. en haec promissa fides est”*

A beszámoló több ponton sem egyeztethető össze az előzővel. A *multa vis* (349) és a *tantis surgentibus undis* (354) alighanem viharra utalnak, a történet a háborgó tengeren játszódik, és inkább a nagy viharban letört kormányrúd rántotta magával Palinurust, és nem az alvó kormányos a rudat.¹ Szó

¹ A kérdés filológiatörténeti összefoglalását lásd szintén: *Th. Berres: Die Entstehung der Aeneis. Wiesbaden 1982. 250–281. V. Buchheit: Vergil über die Sendung Roms. Heidelberg 1964. 131–143.*

sincs tehát sem álomról, sem csendes éjszakáról. A bevezetőben a narrátor – tehát nem Palinurus – azt állítja, hogy a baleset a Karthágóból Itáliába vezető úton történt (*Libyco cursu* 338) miközben az ötödik ének története szerint a Szicília és Cumae közötti szakaszon.² Palinurus Aeneasnak azt mondja, hogy három nap, három éjjel hanyódott a tengeren, mire partot ért. Az elbeszélő maga is a pontosan definiálhatatlan tartalmú *nuper* (338) határozószót alkalmazza, ami azért furcsa, mert a történet ideje szerint Aeneas alvilági látogatása közvetlenül Palinurus balesetének éjszakájára következő napon játszódik le. Nem hallottunk korábban arról a jóslatról sem, mely szerint a kormányosnak épségben kellene elérkeznie Itália partjaihoz. Az ötödik ének végén, amikor Aeneas észreveszi Palinurus eltűnését, a következő mondattal fejezi ki megrendülését: *nudus in ignota, Palinure, iacebis harena* (871). Ha már akkor tudott volna a hős a most említett jóslatról, ezt nem mond(hat)ta volna. Vagy megfordíthatjuk: meglepő Aeneas csodálkozása a hatodik énekben, hiszen éppen annak bekövetkeztét látja, amit megjósolt az ötödik ének végén. A négy legfontosabb megoldhatatlannak tűnő probléma tehát: 1. hol történt a baleset (*Libyco cursu*); 2. mikor történt; 3. hogyan történt (viharban vagy csillagfényes csendes éjszakán); 4. mit tudott Palinurus sorsáról Aeneas?

Az irodalomtudomány korábbi korszaka filológiai problémaként igyekezett a kérdést megoldani. Képviselőinek interpretációja szerint a jelenség a mű befejezetlenségével függhet össze. Vergilius először kidolgozta a hatodik énekben szereplő változatot, és csak később az ötödik énekét, a két történet összehangolásában pedig megakadályozta a halála.³ Legrésztesebb elmélete ezzel kapcsolatban Berresnek van, aki egyetért kollégáival abban, hogy Vergilius először a hatodik éneket dolgozta ki, és csak később az ötödiket. A *Lybico cursu* bizonyítja – szerinte –, hogy a szerző először a karthágói út eseményei közé akarta beilleszteni a szerencsétlenséget, és csak később kerül az ötödik ének végére a tírren-tengeri útra.⁴ Berres az említett helyen élesen vitába száll Buchheittel, aki megpróbálja védeni a hely egységét minden szempontból, és egyesével sorra véve a problémát jelentő helyeket bebizonyítja, hogy a szöveg úgy áll előttünk „ahogyan azt a költő eltervezte”.⁵

Fel kell azonban figyelniünk egy sajátos körülményre: nemcsak a két énekben olvasható történet-változatok között jelentkezik feszültség, hanem magán az ötödik énekben szereplőn belül is. Álmából ébredve Aeneas a következő szavakkal fejezi ki fájalmát a hűséges társ elvesztése felett (5, 870–871):

*O nimium caelo et pelago confise sereno
nudus in ignota, Palinure, iacebis harena!*

Ez a kijelentés azonban teljesen alaptalan, nem az történt, amit Aeneas mond. Nem a túlzott magabiztosság okozta Palinurus halálát.⁶ Aeneas éppen annak tulajdonítja Palinurus halálát, amit a kormányos olyan határozottan elutasított Phorbosnak szóló szavaiban: a túlzott magabiztosságnak. Ebben az esetben nem mentheti meg az interpretáció kényszerétől az olvasót a filológia, nem magyarázhatjuk a szöveg sajátosságát a keletkezés körülményeivel, sem az *aliquando dormitat bonus Vergilius*, sem a befejezetlenség nem siet a segítségünkre. Érdekes, hogy amíg a bevezetőben említett ellentmondásoknak sok figyelmet szentelt a kutatás, ez utóbbi szinte teljesen elkerülte a figyelmét.

² A szakirodalom a *Libyco cursu* kifejezést hagyományosan problémának látja, bár tulajdonképpen nem feltétlenül összeegyeztethetetlen a korábbi adattal. Az a part, amelyet elér Palinurus, a hatodik ének elbeszélése szerint is Itália, akkor pedig elképzelhető, hogy az utazás egész utolsó, Karthágóból Itáliába vezető szakaszát nevezi *Libycus cursusnak* (vö. *Buchheit*: i. m. 138). Vagy esetleg ellentét feszül magán a hatodik ének elbeszélésén belül, a szereplői és a narrátori beszámolók között.

³ *R. Heinze*: Virgils epische Technik. Berlin-Leipzig 1915. 146. 1. jegyzet: „Wenn Virgil, wie Sueton berichtet, Augustus und Seinen zuerst die Bücher II, IV, und VI vorlas, so existierte für die Hörer zwar der Aufenthalt in Libyen, nicht aber in Sizilien: darum Lybico cursu.”

⁴ *Berres*: i. m. 250–281.

⁵ *Buchheit*: i. m. 131–143.

⁶ Putnam az egész részlet kulcsává teszi Aeneas helytelen interpretációját. Aeneas tudása szerinte még tökéletlen, mert nem járt a holtak birodalmában, nem tudja hova vezet saját útja, erre a nemtudásra hívja fel a figyelmet helytelen magyarázata. *M. C. J. Putnam*: Unity and Designe in *Aeneid* V. Harvard Studies in Classical Philology 66 (1962) 203–239. 231–232.

Aeneas nem ismeri a történetet, nem volt tanúja magának a balesetnek, nem részesülhetett a mindentudó elbeszélő történetében sem, társának hiánya mégis kikerülhetetlen kényszer, hogy történetet alkosson, mondjon vagy gondoljon valamit arról, mi történhetett Palinurussal, miért nincs a helyén, ahol mindig találni szokta. Nem veheti tudomásul a hiányt mindenféle magyarázat nélkül. Következtet tehát abból, amit lát, a kormányos hiányából, a csendesen hullámzó tengerből, abból, ami láthatóvá válik a halandó szemnek, amit a valószínűség lehetségesnek mutat, és következtetése hibás. Nem a kormányos túlzott magabiztossága okozta a vesztét. Palinurus szakértelmét jobban számításba veszi következtetése, mint lelkiismeretességét. Aeneas szavai, hibás következtetése a homályos látásról tesznek bizonyosságot, amely minden halandó tekintet korlátja. A második énekben Venus egy drámai pillanatban csak úgy tudja meggyőzni fiát a cselekvés fontosságáról, hogy egy pillanatra elüzi ezt a homályt a szeméről, és a halandóknál tisztább, élesebb látást biztosít neki (2, 604–606).

*Aspice; namque omnem, quae nunc obducta tuenti
mortales hebetat visus tibi et humida circum
caligat, nubem eripiam...*

Nem konkrét látásról van szó ebben a részletben sem, Aeneasnak a sorsdöntő pillanatban saját helyzetét kell megértenie – ezúttal a halandók korlátozott tudata és hibás következtetései nélkül.

Palinurus balesete és Aeneas ébredése között egyetlen körülmény említése érzékelteti az idő múlását és ezzel együtt a gazdátlanul sodródó hajó térben megtett útját. Elhaladnak a szirének szikláival mellett (5, 864–868):

*Iamque adeo scopulos Sirenum advecta subibat,
difficiles quondam multorum ossibus albos,
tum rauca assiduo longe sale saxa sonabant
cum pater amisso fluitantem errare magistro
sensit et ipse ratem nocturnis rexit in undis.*

A szirének szigete lakatlan Vergilius elbeszélésében, és valahol a Nápolyi-öbölben kell feküdnie, ha a cumae-i kikötés előtti éjszakán halad el mellette Aeneas hajója.⁷ Sokféleképpen megtalálja helyét a motívum a Palinurus-részletben: hellénisztikus irodalmi gesztus, amelyen keresztül kapcsolatot teremt az epikus szöveg saját elődjével, az *Odysszeiával*, és egyszerre hangsúlyozza, hogy a nyomában halad és azt, hogy később érkezőként számolnia kell azzal, hogy jártak már ezen az irodalmi tájon előtte, és semmi sem maradt változatlanul Odysseus hajója után. A szirének énekük miatt különösen alkalmasak voltak arra, hogy poétikai szimbólumokká váljanak.⁸ Áldozataik fehérülő csontjai Palinurus halálához kapcsolódva felidézhetik a tengeri utazás veszteségeit. Tele a szöveg ironikus inverziókkal: A szirének csábító éneke helyett a sziklákon megtörő hullámok rekedt zaja hallatszik, míg Odysseus betömi a fülét, hogy ne hallja a szirének énekét, és ne kövesse hívásukat, Aeneas éppen a rekedt morajlás hívja a fedélzetre. Mindezeknél fontosabbnak látszik azonban témánk szempontjából, hogy a homéroszi szöveg és a ráépülő későbbi hagyomány is a szirének énekét a megismeréssel (és az önismerettel) hozta összefüggésbe.⁹ *Doctae Sirenes* – mondja róluk Ovidius a *Metamorphoses*-ben (5, 555), de legvilágosabban Cicero fogalmaz (*Fin.* V, 49):

⁷ Homérosznál nincs nyoma annak, hogy a szirének elpusztultak volna, miután Odysseus kijátszotta varázserejüket. A hatodik századi vázafestészet egyik kedvelt témája a szirén, amint a mélységbe veti magát, miután erejét kijátszva, sértetlenül elhaladt mellette Odysseus. Timaios helyezte el először a sziréneket a valóság térképén, a Capri és Sorrento között fekvő Seirénusai szigetére. Nyilvánvalóan ezt az elképzelést követi Vergilius, így vezethet el Aeneas útja mellettük Cumae felé hajózva. (L. erről A. Heubeck–A. Hoeksra: *A Commentary on Homer's Odyssey*. Oxford 1990. 118–19).

⁸ E. Kaiser: *Odysee-Szenen als Topoi*. Museum Helveticum 21 (1964) 127–128.

⁹ Kaiser alapos tanulmányában pontosan sorra veszi a sziréneknek mint az *Odysszeiához* köthető motívumnak a felhasználását a későbbi költészetben és retorikában, amely természetesen jóval szélesebb körű annál, minthogy egyszerűen a tudással azonosítsuk minden megjelenésüket. *Kaiser*: i. m. 109–36. 117–36.

Mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videatur in iis, quae de Sirenum cantibus finxit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent.

Aeneas nyilvánvalóan rossz helyzetértékelése és a szirének említése együttesen teszi a jelenet témájává a megismerés és a megismerhetőség problémáját. Elpusztultak a szirének, elapadt a tudás biztos forrása. A részlet a megismerés problémájának középpontba állításával előkészíti a hatodik ének cselekményét, lezárja az ötödiket, vele tágabb értelemben a tengeri hányódás szakaszát, és megelőlegezi a rákövetkezőt. A hatodik ének középpontjában az alvilágjárás áll, melynek célja a megismerés, azaz hogy Aeneas megismerje azt a jövőt, amelynek önmaga lesz a megalapozója. Anchises szavaival: *Tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces* (5, 737). A szöveg ennek megfelelően problémaként mutatja be a megismerésnek mind a folyamatát, mind az eredményét. A hatodik énekben felbukkanó motívumok között igen jelentős szerepet kap a megismerést, illetve a megismerés korlátait vizsgáló témaláncolat. E láncolat legelső szeme Palinurus halálának elbeszélése az ötödik ének végén. Tematikusan a hatodik ének az ötödik végével kezdődik.¹⁰

A legelső lélek, akivel Aeneas alvilági útja során a hatodik énekben találkozik, éppen a vízbe fült kormányos. A Styx innenső partjain bolyong, mert temetetlen holtként nem nyerhet bebocsátást a másikra, a holtak birodalmába. A részlet jelentőségét több tényező együttesen biztosítja. Nemcsak ez az első a hőse az alvilágban váró találkozások közül, hanem a leghosszabban kidolgozott is (337–83), terjedelme hosszabb, mint például egy olyan fontos eseményé, mint Dido és Aeneas találkozása (450–476).¹¹

Az epizód az alvilágban tapasztaltak nyitányaként a jóslás, az istenekkel szembeni bizalom, az isteni igazságszolgáltatás kérdését vizsgálja.¹² Aeneas végülis azért érkezik ide, hogy jóslatot kapjon a megalapításra váró jövő lelkesítő részleteiről. Aeneas megdöbben a Palinurusszal való találkozástól, mert egy jóslat azt ígérte neki, kormányosa épségben eljut Itália partjaihoz.

A kormányos válaszából kitűnik, hogy az istenség jóslata nem volt hamis, ő nem a tengerben lelte halálát. Amikor a fedélzetről a hullámok közé zuhant, nem fulladt meg, hanem a kezében tartott kormányrúdba kapaszkodott, és így sodródott három napon át a jéghideg vízben. A negyedik nap hajnalán azután megpillantotta Itália partjait, gémberedett tagokkal már a part menti sziklába kapaszkodott (*iam tuta tenebam* – 358), amikor a vidék lakói rátámadtak, és megfosztották addig csodával határos módon megőrzött életétől. Az irodalomból, mítoszból, vallástörténetből jól ismert problémával van dolgunk: az adott jóslat beteljesül, de nem a jóslatot kérők és értelmezők várakozásainak megfelelően. Betű szerint megvalósul, lényegében viszont éppen az ellenkezője történik.¹³ Vergilius (Aeneas) nem árul el közelebbi részleteket erről a jóslatról. Nem derül ki, milyen körülmények között kapták, nem tudjuk, vajon Apollo kérdésre válaszolva adta vagy önként, és ha

¹⁰ Servius szerint csak a szöveg kiadói, Varius és Tuca helyezték át az ötödik ének végéről a jelenetet lezáró két sort (*Sic fatur lacrimans...*) a hatodik elejére. A mai tudományosság általában kétkedéssel fogadja a beszámolót, de mindenképpen bizonyos, hogy az ötödik és a hatodik ének között folyamatos a narráció.

¹¹ A szokásos auktorközpontról, historikus magyarázatot utoljára Williams könyvében találhatjuk meg: „*The discrepancies are such as to make it certain that the two accounts were composed independently and never received the necessary revision.*” Ő még azt is tudni véli, hogy az ötödik énekbeli a régebbi, amellyel a szerző a „ringkompozíciót” akarta elérni az ének elejével. Williams (1983) 281–82.

¹² Ch. Segal, M. Putnam és a Harvardon tanító többi latinista a hatvanas évek közepén éppen a Palinurus-történetben látták az Aeneis tragikumának egyik bizonyítékát. Mára az olvasatok sokat finomodtak. M. C. J. Putnam: *The Poetry of the Aeneid: Four Studies in Imaginative Unity and Design*. Cambridge, Mass. 1965. 93–104; Ch. Segal: *Aeternum per saecula nomen: The Golden Bough and the Tragedy of History I*. Arion 4 (1965) 617–657. A 645. oldalon: „*In Palinurus we come close to the heart of Vergil's tragic sense.*” Későbbi követőjük: W. S. M. Nicoll: *The Sacrifice of Palinurus*. CQ 38 (1988) 459–72. Személyes hangú reflexió a Harvard-iskola nézeteire: A. Schiesaro: *Virgil in Bloomsbury*. Proceedings of the Virgil Society 24 (2001) 31–47.

¹³ Ennek egyik változatának tűnik, amikor a szó jelentésének pontos megértése hiányzik, és éppen az ellenkezője történik, mint amire a jóslat kérője számít. Gondoljunk csak Lucanus szörnyszerű delphoi jóslatára.

kérdésre, mire vonatkozott ez a kérdés. Ha Palinurus jövőjére, akkor nem árulta el az istenség a kormányosra váró sorsot, ha a trójaiak tengeri utazásának végére, akkor válasza megtevesztő, de tulajdonképpen pontos. Palinurus sorsa keserűen ironikus: túlél egy veszélyes tengeri utazást, vízbeesést, és meglepő módon abban a percben veszti életét, amint biztonságba kerül a félelmetes veszélyből. Ezt az ironikus véget fedte el az istenség. A hatodik énekben szereplő történet is egy megismerési problémát fogalmaz meg, tehát párja az ötödikben olvashatónak, kérdése: vajon megismerhető-e a jövő. Megfelelő eszköz-e megismerésére a jóslat? Értelmezésünk szerint tehát Palinurus történetében a megismerés problémája fontos szerepet játszik. Ennek megjelenési formái: Aeneas rossz helyzetértékelése, az eltérő történetvariánsok és a megvalósulás után értelmezhető jóslat. Mindez a megismerés korlátaival szembesít minket. A láncolat további tagjai a Palinurus-történethez hasonlóan szintén a Vergilius-filológia híres problémái: az aranyág megszerzésére vonatkozó jóslat és maga a folyamat közötti ellentmondás, illetve az álmok kapujának jól ismert, és az ókor óta sokat vitatott kérdése. Anchises a hamis álmok kapuján ereszti ki fiát az alvilágból, és ekkor az álmok kapujában zárul le az ismeretelméleti szkepticizmusból alkotott keret, melynek másik végpontját Palinurus állandóan alakját változtató története jelenti, s ez a keret közrefogja az alvilági megismerés nagy jelenetét.¹⁴

FERENCZI ATTILA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék
E-mail: ferenczi.attila@elte.btk.hu

¹⁴ A Palinurus-epizód egyéb vonatkozásairól, s különösen a Somnus-figura interpretációs lehetőségeiről lásd *Ph. Hardie* példaszzerű elemzését: *Virgil. New Surveys in the Classics* 28. Oxford. 104–114.